

Аширова А.Т., Иманалиева Ғ.Қ.

Сөздердің тіркесу тәсілдері мен байланысу формалары

Сөйлемде сөздер бір-бірімен грамматикалық байланыста қолданылады, сөйтіп барып белгілі бір ойды білдіре алады. Әрине, кез келген қатар тұрған сөздер бір-бірімен байланыса бермейді. Бір-бірімен грамматикалық байланысқа түспеген сөздер бір-бірімен тіркеспейді де, сөз тіркесін де құрай алмайды. Сөз тіркесіндегі сөздердің қосымшалар арқылы байланысуы – синтетикалық байланыс, қосымшаларсыз, орын тәртібі, интонация, шылаулар арқылы байланысуы аналитикалық байланыс болады.

Қазақ тілінде сөйлемдегі сөздер төрт түрлі тәсіл арқылы байланысады: 1) жалғаулар арқылы; 2) шылаулар арқылы; 3) сөздердің орын тіртібі арқылы; 4) интонация арқылы.

Түйін сөздер: жалғаулар арқылы; шылаулар арқылы; сөздердің орын тәртібі арқылы; интонация арқылы.

Ashyrova A.T., Imanalieva G.K.

Methods of fastening of words and their form of combination

In suggestion words contact with each other in grammatical connection, and thus can express basic one idea. Certainly, any words that cost in one line can not with each other associate and express some idea. Words that do not associate grammatically, likeness does not can.

In Kazakh of word associate four of different ways: 1) through completions; 2) by means of empty words; 3) by means of sequence of words in a word-combination; 4) by means of intonation.

Key words: through completions, by means of empty words, by means of sequence of words in a word-combination, by means of intonation.

Аширова А.Т., Иманалиева Ғ.Қ.

Способы связывания слов и их формы сочетания

В предложении слова связываются друг с другом в грамматической связи, и таким образом могут выразить основную мысль. Слова, которые, не связываются грамматически, не могут считаться друг с другом.

В казахском языке слова связываются четырьмя различными способами: 1) через окончания; 2) с помощью служебных слов; 3) с помощью последовательности слов в словосочетании; 4) с помощью интонации.

Ключевые слова: окончания, служебные слова, последовательность слов в словосочетании.

СӨЗДЕРДІҢ ТІРКЕСУ ТӘСІЛДЕРІ МЕН БАЙЛАНЫСУ ФОРМАЛАРЫ

Сөздер грамматиканың қарамағына түсіп, синтаксистік қызмет атқару үшін өзара берік байланыста болулары керек. Мысалы: *мен, жазба, өлең, ермек* дегендер – бытыраңқы сөздер. Бұл сөздер біршама аяқталған ойды білдіретіндей сөйлем құрамына енгенде *Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін...*, (Абай) дегендей синтаксистік байланысқа еніп, өзара тіркесіп тұруға тиіс. Сонда *мен* деген сөз *жазбаймын* деген сөзбен жіктік жалғауы арқылы байланысып, бір тіркес болса, *өлеңді* деген сөз табыс жалғауы арқылы *жазбаймын* деген сөзбен байланысып, екінші тіркес болады, *ермек үшін* деген сөздер *жазбаймын* деген сөзбен байланысып, үшінші тіркес жасалады.

Сөздер, осылай, өзара тіркесіп барып біртұтас сөйлем болғанда, олар әр алуан синтаксистік тәсілдер арқылы байланысады. Сөз бен сөзді байланыстыруға дәнекер болатын синтаксистік тәсілдер, негізінде мыналар: 1. Жалғаулар (септік, тәуелдік, көптік, жіктік). Мысалы: *жастардың міндеті* деген сөз тіркесіндегі екі сөздің алдыңғысы ілік жалғауда, соңғысы тәуелдік жалғауда айтылу арқылы байланысқан. 2. Шылаулар (демеуліктер, жалғаулықтар). *Отаным үшін аттанам, көрген сайын сұрайды* дегендер шылаулар арқылы байланысқан. 3. Сөздердің орын тәртібі арқылы: *биік тау, темір күрек, хат жаз, білім ал* деген сөз тіркестері ешқандай жалғаусыз, тек қатар тұру арқылы байланысқан. 4. Интонация. *Бұл – кітап, Жақып – бригадир* – интонация арқылы байланысқан.

Сөз дегеніміз – белгілі формалардың жүйесі. Ол ұғымға сол сөздің барлық формалары енеді. Ендеше, кел, келші, келіңіз... дегендердің бәрін де бір сөздің әртүрлі формалары деп таныған мақұл. Өйткені тіліміздегі сөз бен сөзді байланыстыратын (жалғастыратын), сөзден сөз тудыратын, демек, кейбіреулері жаңа сөз тудыратын, кейбіреулері тек сөздің түрін ғана өзгертетін я түрлендіретін (форма тудыратын) қай-қайсысын алсақ та, олар өздері жалғанған сөзді я бір грамматикалық категориядан екінші я бір басқа грамматикалық категорияға көшіретін, болмаса жалпы грамматикалық категорияның ішіндегі жалқы категорияларды іштей бірінен-біріне аударатын формалар ретінде қызмет етеді. [1, 81]

Сөз тіркесіндегі сөздердің қосымшалар арқылы байланысуы – синтетикалық байланыс, қосымшаларсыз, орын тәртібі,

интонация, шылаулар арқылы байланысуы аналитикалық байланыс болады.

Сөздердің өзара байланысу тәсілдері негізінде қалыптасқан синтаксистік байланыс жүйесін сөздердің байланысу формалары дейміз. [4, 34]

Жоғарыдағы, формалар, әрине, синтетикалық тәсіл арқылы жасалған. Синтетикалық тәсіл арқылы туатын бұл формаларды тек осылай сөз формалары деп жалпылама атап қана оларды әрі қарай сараламай, талдамай, қалдыра салсақ, сол формалардың сыр-сипаттары, ерекшеліктері де жете ашылмай, қызметтері де айқын анықталмай қалады. Ал, олардың сыр-сипаттарын ашудың грамматика үшін маңызы аса зор. Әсіресе, сөз формаларының әр алуан түрлерінің қызмет шектерін ажыратудың морфология үшін маңызы тіпті төтенше. Солай болса, синтетикалық тәсіл арқылы туатын сөз формаларын категориялық маңыздары мен қызметтеріне қарай, сөз жалғастыратын (сөз жалғастырғыш) формалар, сөз түрлендіретін (сөз түрлендіргіш формалар тудырғыш) формалар және сөз тудыратын (сөз тудырғыш) формалар деп үш салаға бөлген дұрыс.

Қазақ тіліндегі сөздердің өзара қарым-қатынасы тек қосымшалар арқылы ғана, демек морфологиялық тәсіл арқылы ғана емес, синтаксистік тәсілдер арқылы беріледі. Атап айтсақ, синтаксистік тәсіл арқылы да сөздерді бір-бірімен байланыстырып, әр алуан таза грамматикалық мағыналармен қатар, лексика-грамматикалық мағыналар жасауға болады. Бірақ бұл тәсіл арқылы туатын мағыналар да сөздердің қалай болса солай, кездейсоқ түрде тіркесе салуынан пайда болмайды. Тілдің ішкі даму заңдарына лайық қалыптасқан жүйе-жүйе ережелері бойынша құралуынан туады. Мысалы: ала бер, ала кел, ала тұр, ала кет, ала отыр, ала шық, ала қой, ала бар, ала жүр, ала сал, ала жазда, ала баста сияқты тіркестерді және қуа түс, ала түс, оқи түс, көре түс, біле түс, жаза түс, сөйлей түс... деген тіркестерді алсақ, әрбір тіркестің лексика-грамматикалық мағыналары тіліміздегі дағдылы тіркестер арқылы туған. Сондай-ақ, қызмет ет, қызмет етер еді, қызмет еткен екен, қызмет етсе игі еді деген тіркестердің мағыналары мен қызметтері де жеке-жеке сөздердің жоғарыдағыдан гөрі басқа шарықтау бір жүйесі бойынша тіркесулерінен пайда болған. Осы сияқты, көк ала, сұр ала, сары ала, шұбар ала деген тіркестердің және ақ көк, қара көк, қызыл көк, тембіл көк, қоңырақай көк, жасыл көк тәрізді тіркестердің мағыналары мен қызметтері де олардың құрамындағы сөздердің белгілі жүйе бойынша құрылуынан туады.

Осы формалар тек грамматикалық я лексика-грамматикалық мағыналардың және олардың қызметтерінің нақтылы тілдік-жамылышы ретінде қызмет етеді. Ендеше, осындай формаларды сөз формалары деп танымыз. Бірақ бұл соңғы формалар морфологиялық формалар емес, синтаксистік формалар. Солай болса, қазақ тілінде сөз формалары морфологиялық тәсіл арқылы да, синтаксистік тәсіл арқылы жасалады.

Сөйтіп, сөздің грамматикалық және лексикалық жақтарының әртүрлі болып келуі оның құрамының және байланысу-жалғасу түрлерінің өзгеруіне байланысты. Өйткені, сөздің грамматикалық формасы деген ұғымға сөздің морфологиялық құрылымының түр-түрлері де, олардың өзге формаларымен немесе басқа сөздермен әралуан жол арқылы тіркесулері де енеді.

Сөз формасы деп оның (сөздің) морфологиялық құрамындағы бөлшектердің (морфемаларының), синтаксистік байланыс – жалғас тәсілдерінің өзара бір-бірінен ерекшеленіп бөлінерліктей және соған орай қосымша мағыналарды білдіретін (я сондай мағыналарға ие боларлықтай) әр алуан түрлерін айтамыз.

Ендеше, бұл анықтамаға қарағанда, сөз дегеніміз өзара бір-бірімен байланысып, жанаса да, жарыса да өмір сүретін және қызметі жағынан өзара селбесіп, бір-біріне жәрдемдесіп топталатын формалардың жүйесі болып шығады.

Сөз формаларының түр-түрлерінің қызметтері де, мағыналары да, әрине, бірдей болмайды. Өйткені, егер де бірдей я жұп-жұп болса, олар жарыса өмір де сүрмеген болар еді. Мысалы: бірінің олқылығын бірі толтырып, бірі мен бірі байланысып қызмет ететін морфологиялық және синтаксистік тәсілдер арқылы туатын сөз формаларының қызметтері мен мағыналары былай тұрсын, тек синтетикалық тәсіл арқылы туатын сөз формаларында да олар өзара бірдей емес [1, 82-83].

Сөздердің өзара байланысу тәсілдері негізінде біріне-бірінің бағаныңқылық қатынасын білдіретін синтаксистік тұлғаларды сөздердің байланысу формалары дейді [2, 15].

Қазақ тіліндегі сабақтаса байланысқан тіркестің құрамындағы сөздердің синтаксистік байланысы бес түрлі болып келеді:

1. Қиысу
2. Меңгеру
3. Матасу
4. Қабысу
5. Жанасу

Қиысу. Қазақ тілінде қиысу сөйлемнің тұрлаулы мүшелерінің арасында бастауыш пен баян-

дауыштың арасында – болып келеді. Қиысу бастауыш пен баяндауыштың жақтық және жекелік, көптік мағына мен тұлға жағынан бірдейлесуі болып табылады. Қиыса байланысқан сөз тіркестерінің басыңқысы – бастауыш, бағаныңқысы - баяндауыш болады. Сондықтан бастауыш қандай тұлғада қолданылса, баяндауыш та сол тұлғада тұрады. Мысалы: *Мен көрдім ұзын қайың құлағанын* (Абай) деген сөйлемде *мен көрдім* – қиыса байланысқан сөздер.

Бастауыш пен баяндауыштың жақ жағынан немесе жекелік, көптік жағынан біркелкі болып байланысуын *қиысу* дейді.

Негізінде, қиысу екі түрлі болады:

- 1) Жақтық қиысу;
- 2) Сандық (көптік) қиысу.

Бастауыш пен баяндауыштың белгілі бір жақта тұрып байланысуы жақтық қиысу деп аталады. Жоғарыдағы мысалды алып қарасак, онда *мен* деген бастауыштың I жақтық грамматикалық мағынасымен үйлесіп, *көрдім* деген баяндауыш та бірінші жақтық жіктік жалғауда айтылған. *Сіздер талапты жеткінішексіздер* дегенде, баяндауыш *сіздер* деген бастауыштың 2 жақтық грамматикалық мағынасына және *-дер* деген грамматикалық тұлғасына қарай, дәл сондай жалғауларда айтылып қиысып тұр.

Сөйлемде әр түрлі жақты екі не үш бастауыш болып, бір баяндауышпен байланысса, баяндауыш бастауышпен бірінші жақта қиысады. Мысалы: Бұл жеңіске мен де, сен де мақтанамыз.

Бастауыш пен баяндауыштың көптік жалғауы тұлғасында бірлесіп айтылуын сандық (көптік) қиысу дейді.

Баяндауышты бастауышпен сандық (көптік) мағына жағынан қиыстыратын, әрі жақтық грамматикалық мағынаны, әрі сандық грамматикалық мағынаны көрсететін жіктік жалғаулары болып келеді. [3, 188-189]

Меңгеру. Бірі басыңқы, екіншісі бағыныңқы болып сабақтаса байланысатын сөз тіркестерінің ең жиі ұшырайтын түрі – меңгеру. Меңгеруде де сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары қиысудағы сияқты, басыңқы мүшенің ыңғайына еріп белгілі жалғауда тұрады. Бірақ, меңгеру мен қиысудың арасында үлкен айырмашылық бар. Егер қиысудың бағыныңқы сөз (баяндауыш) басыңқы сөздің (бастауыштың) грамматикалық мағынасы морфологиялық тұлғасына қарай ыңғайлас болып (1 жақта және жекеше не көпше) тұлғасына, меңгеруде бағыныңқы сөз бен басыңқы сөздің арасында тұлғалық ыңғайластық болмайды. Тек меңгеретін сөз меңгерілетін сөздің белгілі септік жалғауын да тұруын талап етеді.

Бағыныңқы мүшенің белгілі септік жалғауда тұруы арқылы басыңқы мүшемен байлансуын *меңгеру* дейді.

Меңгеруші басыңқы сөздер, негізінде, етістік баяндауыштар немесе етістіктен болған өзге мүшелер болып келеді. Етістіктер өздерінің лексико-семантикалық мағыналарына сай өзімен байланысты есім сөздерінің табыс, барыс, жатыс, шығыс және көмектес септік жалғауларының бірінде тұруын керек етеді. Осыған қарап меңгеруді үшке бөлеміз: етістікті меңгеру, мысалы, *терезені ашты, жайлауға шықты, қалтасынан алды, жолда жатты, түнімен жүрді*; есімді меңгеру, мысалы, *қойдан жуас, оқуға ықыласты, қалада көп*; ортақ меңгеру, мысал, *айтуға тілім жетпейді, сөзін мақұл көрдік, жұртқа күлкі болғанмен, маған күлкі емес*. (Б.Майлин)

Меңгерілетін бағыныңқы мүшелер табыс, барыс, жатыс, шығыс, көмектес септік жалғауларындағы есім сөздерден болған толықтауыштар мен пысықтауыштар болып келеді.

Матасу. Сөйлемдегі сөздердің синтаксистік байланысудың бір түрі – матасу. Ол ілік жалғаулы анықтауыш пен тәуелдік жалғауының 1 жағында (көбінесе 3 жағында) айтылған анықталатын сөз тіркестерінің арасында келеді. Сөздердің қиысу, меңгеру сияқты байланыс тәсілдерінде сөз тіркестерінің өзара қарым-қатынастары I жақта болып, басыныңқы мүше бағыныңқы мүшенің морфологиялық тұлғасын өзіне бағындырып отырады. Ал матаса байланысқан сөз тіркестерінің арақатынасы бір жақты болмай, бірінсіз-бірі қолдамайтын, бірін-бірі айқындайтын болып келеді. Осылайша, бірімен-бірі қарама-қарсы, матаса байланысатын сөздердің бірі ілік жалғауда, екіншісі тәуелдік жалғауда, екіншісі тәуелдік жалғауда айтылады. Мысалы: Болаттың інісі келді. Болаттың қалада оқып жатқан інісі келді. Кеше қалада оқып жатқан інісі келді. [3, 190]

Қабысу. Сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарының басыңқымен жалғаусыз, қатар тұру арқылы байланысы қабысу деп аталады. Қабыса байланысатын сөздердің көпшілігі тұрған орындарын өзгертпейді, жұбын жазбайды. Ал бірқатар қабыса байланысатын сөздер сөйлемдегі орнын өзгертіп, өздері бағындыратын сөздерінен қашықтап та тұрады. Ондай алшақ байланыс жанасуға жатады. Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің аралығына өзге сөздерді келтіруге болмайды. Бола қалғанда да, сөз тіркестерінің синтаксистік қатынастары өзгереді. Қабыса байланысатын сөз тіркестері анықтауышпен анықталатын, пысықтауышпен пысықталатын, толықтауышпен толықталатын сөздер болып келеді. Қабыса бай-

ланасын сөз тіркестерінің бірінші сыңары зат есім, сын есім, сілтеу есімдіктері, қимыл, амал үстеулері, етістіктің есімше, көсемше түрлері болады да, екінші сыңары зат есім не етістік сөздері болады.

Жанасу. Басыңқы мүше мен бағыныңқы мүшелердің ешқандай жалғаусыз және белгілі ойын таңдамай, өзінің байланысын сөзімен тетелес тұрып та, алшақтап тұрып та байланысуын жанасу дейді. Жанаса байланысатын, көбінесе, пысықтауыштармен пысықталатын сөздер болады. Олар мына төмендегі тұлғаларда қолданылады.

1. Мезгіл үстеулерінен болған пысықтауыштар: *Кеше* ғана біздің кеме өз жеріне жүздеген километр қашық, алыстағы теңізде болатын, ал *бүгін* жаға жақын және борттан жақсы көрініп тұр. (Л.К.)

2. Септік жалғаулы есім сөзіне шылау тіркесіп айтылуымен де жанаса байланысқан пысықтауыш болады. Мысалы: Оқушылар өзенге қарай топ-тобымен кетіп барады.

3. Атау тұлғалы есім сөздерінен кейін шылау сөздері тіркесіп айтылуы арқылы да жанаса байланысқан пысықтауыш жасалады. Мысалы: Біз күн сайын ертемен суға шомыламыз. Ертеңгі күннің ауа-райын радио арқылы колхоздарға хабарлап тұрады. [3, 192]

Сөздер сөйлемде шылаулар арқылы да байланысады. Мысалы: Біздің еліміз бейбітшілік үшін күреседі дегенде бейбітшілік сөзі мен күреседі сөзінің тіркесіп байланысуына үшін шылауы септігін тигізіп, мақсаттық мағынаны тудырып тұр. Сөздерді жалғаулық шылаулар мен септеулік шылаулар байланыстырады. Жалғаулық шылаулар бірыңғай мүшелерді яғни тең дәрежелі, бір тұлғадағы сөздерді салаластыра байланыстырса, септеулік шылаулар бір сөзді екінші сөзге бағындыра, сабақтастыра байланыстырады.

Сондықтан септеулік шылаулар байланыстырған сөздер сөз тіркесін құрайды да, жалғаулық шылаулар байланыстырған сөздер сөз тіркесі бола алмайды, тек бірыңғай мүшелер болады. Ал демеулік шылаулар сөздерді байланыстыра алмайды. Сөздерді сабақтастыра байланыстыратын шылаулар: сайын, үшін, жөнінде, туралы, дейін, шейін, тарта, таман, соң, кейін, бірге, қатар т.б.

Сөздер орын тәртібі арқылы да байланысады. Мысалы: Тас жолды ағаш күрекпен күредік деген сөйлемде тас пен жол, ағаш пен күрек сөзі қатар тұруы арқылы анықтауыштық қатынаста байланысқан. Ал осы сөздердің орнын өзгертіп жіберсек, мүлде басқа мағына немесе мағынасыздық туады (тас күрек, ағаш жол). Бұл сөздер бір-бірімен тиянақты орын тәртібі арқылы байланысқа түскен.

Байланысудың соңғы тәсілі – интонация. Мұнда екі сөздегі орын тәртібі тиянақты болумен бірге, екеуінің арасында айтылуда дауыс ырғағы сақталып, екінші сөз сәл көтеріңкі естіледі, ал жазуда ол сөздер сызықшамен ажыратылды. Мысалы: Талғат – ұшқыш. Сәуле – мұғалім. Интонация арқылы байланысқан сөздер сөйлем құрайды да; алдыңғы сөз бастауыш, соңғысы баяндауыш қызметін атқарады. Мұндай жалаң сөйлемдегі сөздердің орындары ауысса, ол сөздердің қызметі де өзгереді. Айталық, Ұшқыш – Талғат, мұғалім – Сәуле болған жағдайда, бастауыш – ұшқыш, мұғалім, баяндауыш – Талғат, Сәуле сөздері болады.

Сөз формалары да – тарихи құбылыстар. Демек, тілдің грамматикалық құрылысының даму, жетілу ерекшеліктерімен байланысты, сөз формаларының да бірте-бірте өзгеріп, я ауысып, я жаңадан қосылып, немесе, керісінше, қолданудан шығып қалып отыруы – заңды нәрсе. Бұған түрік тілдеріндегі морфологиялық формалар бұрынғы кездегі синтаксистік формалардың дамуынан туған дейтін пікірді айтса да жеткілікті. Мысалы, қазіргі айтты, келді деген формалардағы өткен шақтың –ты, -ды көрсеткіші бұрын есім тудыратын форма болған, керісінше, қазіргі кезде етістіктен сын есім тудыратын –аған (-еген) формасы (қабаған, тебеген) бұрын есімшенің жұрнағы болған. Бұрынғы кездердегі *неме ерсе* деген тіркестен *немесе* формасы, *олай етпесе* тіркесінен *әйтпесе формасы*, *солай етіп* дегеннен *сөйтін формасы* пайда болған. Алдыңғы айтты, қабаған деген мысалдар морфологиялық формалардың өзара сараланып ауысқандықтарын дәлелдесе, соңғы мысалдар (немесе, әйтпесе, сөйтін) жай сөз тіркестерінің дами келе бір сөзге айналғандықтарын сипаттайды. Сөз формаларының іштей осындай әр алуан жолдар бойынша мағынасы мен қызметінің ауысуы арқылы бір замандарда бір сөздің әр қилы түрі ретінде қызмет еткен формалары кейінгі замандарда бір бірінен алыстай-алыстай басқа бір сөзге айналуы (мысалы: сөз, сөйлеу; өз, өзінше, өздігінен; қай, қандай, қалай; тұр, тұрмыс, тұрақ дегендерді өзара салыстырыңыздар) я , керісінше, әуелдегі басқа-басқа сөздер кейін бір сөздің әр қилы формаларының біріне айналып кетуі таңырқарлық құбылыс емес [1, 84].

Қорыта айтқанда, сөйлемде сөздер бір-бірімен грамматикалық байланыста қолданылады, сөйтіп барып белгілі бір ойды білдіре алады. Әрине, кез келген қатар тұрған сөздер бір-бірімен байланыса бермейді. Бір-бірімен грамматикалық байланысқа түспеген сөздер бір-бірімен тіркеспейді де, сөз тіркесін де құрай алмайды.

Әдебиеттер

- 1 Ысқақов А., Қазіргі қазақ тілі, Алматы, Ана тілі 1991. – 81-84 б.
- 2 Әмір Р., Әмірова Ж., Жай сөйлем синтаксисі, Алматы, Қазақ университеті, 2003. – 15 б.
- 3 Ф. Әбуханов, Қазақ тілі, Алматы, Мектеп, 1982. – 188-192 бб.
- 4 М.Балақаев, Т. Қордабаев, Қазіргі қазақ тілі, Алматы, Мектеп, 1971. – 34 б.

References

- 1 Ысқақов А. Қазіргі Kazakh tili, Almaty, Ana tili 1991. - 81-84 b.
- 2 Әмір Р., Ж. Әмірова, Zhai söylem sintaksisi, Almaty, Kazakh University, 2003. - 15 b.
- 3 Ф. Әбуханов, Kazakh tili, Almaty, Mektep, 1982. - bb 188-192.
- 4 М.Балақаев, Т. Қордабаев, Қазіргі Kazakh tili, Almaty, Mektep, 1971. - 34 b.